

DE ALGEMEENE KIESVEREENIGING, 1868-1875

De eerste politieke partij van Nederland

R. de Jong

Inleiding

De Anti-Revolutionaire Partij (ARP) wordt meestal beschouwd als de eerste politieke partij in Nederland. Bij haar oprichting in april 1879 sloten zich iets meer dan twintig kiesverenigingen aan. De afgevaardigden van deze kiesverenigingen, de deputaten, kozen een Centraal Comité dat met de politieke leiding belast was. Daartoe behoorde ook het opstellen van een kandidatenlijst voor de verkiezingen van de Tweede Kamer. De ARP was gebaseerd op een programma, 'Ons Program' geheten, dat op de oprichtingsvergadering was aangenomen. Het was geschreven door de inspirator en leider van de antirevolutionaire beweging, A. Kuyper.¹

Met een permanente organisatie, een programma en het opstellen van een kandidatenlijst voldoet de ARP aan de meeste definitie van een politieke partij. Zo omschrijft de politicoloog I. Lipschits een politieke partij als 'een georganiseerde groep, die als zodanig kandidaten stelt voor de verkiezing van een volksvertegenwoordigend lichaam'.² Deze definitie trekt een duidelijke grens tussen de min of meer geheime comités uit de jaren 1850 en 1860 die achter de schermen werkzaam waren en 'als zodanig' geen kandidaten stelden, en de ARP die juist wél kandidaten stelde. Andere definitie waarin ook wordt afgezien van functies en (ideële) doelstellingen van een politieke partij sluiten daar meestal bij aan. Zo volgt bijvoorbeeld de politicoloog R. Koole grotendeels Lipschits, al voegt hij er nog de eis van een officiële benaming aan toe.³ Voor de uitkomst is dit verschil onbelangrijk: de ARP is en blijft de eerste politieke partij in Nederland.⁴

Toch is het de vraag of de ARP wel het eerstgeboorterecht toekomt. Merkwaardigerwijs gaan de meeste auteurs namelijk voorbij aan het bestaan van 'de Algemeene Kiesvereniging in Nederland' die in 1868 werd opgericht. Deze op landelijk niveau opererende conservatieve kiesvereniging is natuurlijk niet helemaal onopgemerkt gebleven, maar veel aandacht heeft ze nooit gekregen. Ongetwijfeld heeft dat te maken met haar gebrek aan succes.⁵ De Algemeene Kiesvereniging heeft bij de verkiezingen namelijk alleen maar nederlagen geleden en was al voor de oprichting van de ARP weer ter ziele. De mate van

succes heeft echter weinig te maken met de vraag of de Algemeene Kiesvereniging niet als de eerste politieke partij van Nederland beschouwd moet worden. In dit artikel zal ik deze vraag beantwoorden. In het eerste deel ga ik in op het ontstaan van de Algemeene Kiesvereniging en in het tweede deel zal ik door een vergelijking met de ARP de belangrijkste kenmerken van deze conservatieve kiesvereniging in kaart proberen te brengen.⁶

Circulaire

In november 1868 stuurde een veertiental vooraanstaande heren een vertrouwelijke circulaire rond met de uitnodiging om op 12 december 1868 in Utrecht bijeen te komen om een algemene kiesvereniging voor Nederland op te richten. De aanleiding hiervoor was dat 'in niet weinig kiesdistricten eene goede leiding en voorlichting der kiezers ontbreekt, en hoe daardoor onwaarheid en misleiding ruim spel hebben.' Doordat de gangbare anonieme geschriften eerlijke en gemoedelijke mannen afschrikken om zich met verkiezingen bezig te houden, zullen, zo vreesden de initiatiefnemers 'deze onzedelijke praktijken, naarmate ze goeden uitslag geven, hand over hand toenemen'. De nieuwe kiesvereniging moest deze ontwikkeling tegengaan.⁷

Het was niet de bedoeling van de initiatiefnemers om zich als hoeders van het zedelijk gehalte van de verkiezingen boven de partijen te stellen. Ze kwamen er onbewimpeld voor uit dat ze tot de conservatieve partij behoorden. Hun programma bestond uit: eerlijke naleving van de grondwet, verbetering van de wetgeving en de staatsinstellingen langs wettelijke weg, en volledige handhaving der constitutionele rechten van de koning. Verder wensten de initiatiefnemers een nauwgezet beheer van de overzeese bezittingen in het belang van de Nederlandse natie en de handel en tegelijk eerbiediging van de zeden, instellingen en behoeften van de inlanders. De op te richten kiesvereniging zou deze denkbeelden moeten verspreiden en Tweede-Kamerleden laten kiezen die trouw aan deze denkbeelden waren.⁸

Het is hier niet de plaats om na te gaan hoe typisch conservatief deze beginselen waren. Belangrijker voor een goed begrip van de oprichting van een conservatieve kiesvereniging zijn de politieke ontwikkelingen in de tweede helft van de jaren 1860. De toenemende liberale kritiek op het cultuurstelsel en de opkomst van een georganiseerde conservatieve stroming leidden tijdens het conservatieve kabinet-Van Zuylen-Heemskerk (1866-1868) tot een hevige politieke en electorale strijd tussen enerzijds een coalitie van conservatieve protestanten, antirevolutionairen en conservatieve katholieken, en anderzijds de liberalen. Na twee vergeefse pogingen om door middel van een kamerontbinding de liberale kamermeerderheid te breken, trad het kabinet begin juni 1868 af. Het werd opgevolgd door het liberale kabinet-Van Bosse-Fock.

De sterke polarisering tussen conservatieven en liberalen leidde ertoe dat er al direct na de val van het conservatieve kabinet plannen werden gesmeed om de

liberalen bij de algemene verkiezingen van juni 1869 een fikse nederlaag toe te brengen. Nederland kende destijds een districtenstelsel waarbij de meeste kiesdistricten meervoudig waren. De kiezers van deze districten kozen twee of meer afgevaardigden voor de Tweede Kamer. Elke twee jaar trad de helft van de kamerleden af. Doordat zoals gezegd vrijwel alle kiesdistricten meervoudig waren, konden bijna alle kiesgerechtigden eens per twee jaar een stem uitbrengen.

De conservatieven beschikten met het *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage* over een belangrijke krant, maar er bestond ook behoefte aan politieke organisatie. De eerste maal dat de oprichting van een landelijke kiesvereniging bij mijn weten ter sprake kwam, was in de briefwisseling tussen de bekende Amsterdamse schrijver en conservatief J. van Lennep en de redacteur van de conservatieve *Amsterdamsche Courant* A.J. de Bull. Op 13 juli 1868 schreef De Bull aan Van Lennep dat hij graag mee zou doen aan het plan om een centrale kiesvereniging op te richten.⁹ Door Van Lenneps overlijden in augustus 1868 liep de verwezenlijking van het voornemen waarschijnlijk vertraging op. Eind november 1868 zou uiteindelijk, zoals eerder vermeld, de circulaire worden rondgestuurd.

De initiatiefnemers

Aan het conservatieve gehalte van de ondertekenaars van de circulaire hoeft niet getwijfeld te worden. De eerste ondertekenaar was de Arnhemse advocaat J.M. de Kempnaer. Hij was rond 1848 liberaal én groot-protestant. De groot-protestanten kwamen op voor het protestantse karakter van de Nederlandse natie. In het kabinet-Schimmelpenninck was hij vanaf mei 1848 minister van Binnenlandse Zaken. Na het aftreden van G. graaf Schimmelpenninck bleef hij dit departement besturen en werd medenaamgever van het kabinet-Donker Curtius-De Kempnaer. Dit liberale kabinet bezweek in november 1849 onder de toenemende oppositie die ook van de liberale kamerleden afkomstig was. Veel liberalen hadden het de ministers namelijk kwalijk genomen dat de liberale leider J.R. Thorbecke buiten het bewind was gehouden. Ongetwijfeld heeft deze ervaring ertoe bijgedragen dat De Kempnaer zich in conservatieve richting ontwikkelde. In 1853 kwam hij op de golven van de Aprilbeweging terug in Den Haag, als conservatief kamerlid voor Tiel.

Ook twee andere initiatiefnemers waren uit Arnhem afkomstig. Dit waren jhr. H.A. Ridder van Rappard en J. Rau van Gameren. Eerstgenoemde was procureur-generaal en directeur van politie bij het provinciaal gerechtshof in Arnhem. Van 1866 tot 1868 was hij conservatief kamerlid voor Zutphen. Rau van Gameren was van 1845 tot 1862 vice-president van het provinciaal gerechtshof geweest. In 1868 was hij waarschijnlijk ambteloos. Rau van Gameren bezat veel invloed in het Gelderse rivierengebied en vooral de conservatieve kandidaten in de kiesdistricten Tiel en Arnhem maakten regelmatig van zijn diensten gebruik.

Drie andere ondertekenaars waren in Amsterdam woonachtig. Zij waren allen verbonden aan de conservatieve kiesvereniging 'Amsterdam'. Het betrof A. van Lennep, halfbroer van de hierboven reeds genoemde J. van Lennep, W. van der Vliet en J.A. Molster. Van der Vliet en Molster hadden al tijdens de verkiezingen volgend op de kamerontbindingen van 1866 en 1867 nauw samengewerkt met J. van Lennep.

Uit Den Haag waren ook drie initiatiefnemers afkomstig. Dat waren jhr. H.J. van der Heim, lid van Provinciale Staten van Zuid-Holland, D.C.A. graaf van Hogendorp en H.F. baron van Zuylen van Nijevelt. Van Zuylen was lid van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland en president-commissaris van de Billiton-maatschappij. Hij was tevens voorzitter van de Haagse conservatieve kiesvereniging 'Vaderland en Koning'.

De andere ondertekenaars woonden meer verspreid over het land. Tot hen behoorden onder anderen de president van het provinciaal gerechtshof van Zeeland, C.W.E. Vaillant, en de Asser raadsheer W. van Nauta Lemke. De laatste was lid van de plaatselijke conservatieve kiesvereniging 'Koning en Vaderland'. Minder bekend waren de resterende drie initiatiefnemers H.R. Warmolts uit Heerenveen, jhr. P.N. Quarles van Ufford uit Zutphen en R. Crommelin uit Wageningen.

Twee zaken vallen op wanneer de initiatiefnemers onder de loep worden genomen. Allereerst waren er onder hen geen katholieken en geen vertegenwoordigers uit de provincies Noord-Brabant en Limburg. Verschillende conservatieven maakten zich hier zorgen over, omdat het zo wel erg moeilijk werd om een antiliberaal coalitie van conservatieve protestanten, antirevolutionairen en katholieken vorm te geven.¹⁰ Ook volgens Heemskerk was het wenselijk dat een katholiek in het bestuur zitting zou nemen. De voormalige minister van Financiën uit het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk, R.J. graaf Schimmelpenninck, was het helemaal met Heemskerk eens, maar wees erop dat met name Van der Heim dwars zou liggen. Die was volgens Schimmelpenninck behept met 'Papo- en orthodoxophobie'.¹¹

Het tweede kenmerk van de veertien ondertekenaars was dat vijf van hen een adellijke titel droegen. Hiermee dreigde de kiesvereniging een aristocratisch tintje te krijgen en dat zou koren op de molen van de liberalen zijn. Graaf Van Zuylen waarschuwde Heemskerk hier uitdrukkelijk voor. Misschien dat zijn beslissing om niet naar de oprichtingsvergadering te gaan hierdoor beïnvloed was. Zo zouden de liberalen niet onnodig in de kaart worden gespeeld.¹² Ook zijn neef, die grootmeester van Willem III was, bleef thuis. Hij wilde de schijn vermijden dat de oprichting uitging van een camarilla en doordrenkt zou zijn van hofintriges.¹³

Oprichting en ondergang

Hoeveel genodigden er op 12 december 1868 op de vergadering in Utrecht

verschenen, is niet bekend maar afgaande op de berichten viel hun aantal niet tegen.¹⁴ Het enthousiasme van de aanwezigen was zodanig dat de vergadering overging tot de oprichting van de Algemeene Kiesvereniging in Nederland en de initiatiefnemers tot het voorlopig bestuur benoemde. Rau van Gameren werd voorzitter, Van der Heim ondervoorzitter en De Kempnaer eerste secretaris. Drie maanden na de oprichting, in maart 1869, telde de kiesvereniging meer dan vijfhonderd leden.¹⁵

In het *Dagblad van Zuid-Holland*, dat onder redactie stond van I.J. Lion, werd verheugd gereageerd op de oprichting van de conservatieve kiesvereniging. Lion achtte het groot aantal leden betekenisvol in het licht van de Nederlandse zeden van terughoudendheid bij nieuwe initiatieven. Hij was wel van mening dat het voorlopig bestuur niet voldoende representatief was en stelde daarom voor dat het uitgebreid zou worden van veertien tot dertig leden om zo 'de invloedrijkste personen uit de verschillende fractiën der nationale partij' te kunnen opnemen.¹⁶ Voor Lion bestond de nationale partij uit (protestantse) conservatieven, antirevolutionairen en (conservatieve) katholieken.¹⁷

Op de tweede vergadering die op 3 april 1869 in Amsterdam werd gehouden en op de derde vergadering van 15 mei in Utrecht werd het bestuur in twee etappes uitgebreid. Niet tot dertig zoals Lion wenste, maar tot 21. Aangezien Van Rappard, Quarles van Ufford, Van Nauta Lemke en Van der Vliet waren afgetreden, werden er elf nieuwe bestuursleden benoemd, maar van een bredere samenstelling was slechts in beperkte mate sprake. De meeste nieuwe bestuursleden waren, evenals het voorlopig bestuur, conservatieve protestanten. Dit waren conservatieven die veel waarde hechtten aan de eenheid van de natie. Op het kerkelijk vlak hadden sommigen van hen orthodoxe opvattingen, maar die leidden niet tot aansluiting bij de antirevolutionairen omdat die in hun ogen juist een bedreiging voor de eenheid van de natie vormden. Alleen D.J.V. baron van Sytzama uit Friesland kon tot de orthodoxen met antirevolutionaire sympathieën gerekend worden. Deze burgemeester van Dantumadeel werd bij de verkiezingen rond 1870 namelijk regelmatig door antirevolutionaire kiesverenigingen aanbevolen.¹⁸ En met de toetreding van J. Wertheim was het voorlopig bestuur er weliswaar in geslaagd een vertegenwoordiger van het joodse volksdeel binnen te halen, maar de betekenis daarvan mag niet al te hoog worden aangeslagen. De electorale reikwijdte hiervan was immers bijna uitsluitend tot Amsterdam beperkt. Veel belangrijker zou een katholiek bestuurslid zijn geweest, maar het voorlopig bestuur was er blijkbaar niet in geslaagd deze te vinden.

Waarom er in het bestuur van de algemene kiesvereniging geen katholieken zitting hadden, is moeilijk te bepalen. Onder het conservatieve kabinet-Van Zuylen-Heemskerk had immers een toenadering tussen conservatieve protestanten en conservatieve katholieken plaatsgevonden. Het kabinet had een wijziging van de schoolwet toegezegd in ruil voor electorale ondersteuning van de conservatieve kandidaten bij de verkiezingen in het begin van 1868.¹⁹ Het traditionele antipapisme bij de groot-protestanten was daarmee weliswaar niet

verdwenen, maar door de recente toenadering had het toetreden van een of twee katholieken tot het bestuur van de kiesvereniging voor de hand gelegen.

Of er onder de ruim vijfhonderd leden van de Algemeene Kiesvereniging ook katholieken voorkwamen is niet bekend. Over het ledenbestand ontbreken namelijk vrijwel alle gegevens. Slechts van een handvol personen is het lidmaatschap zeer waarschijnlijk. Hiertoe behoorden de conservatieve coryfeeën Heemskerk en graaf Schimmelpenninck. Verder P. Hofstede de Groot, de inspirator en vormgever van de Groninger richting, en J.D.W. Pape, lid van de Hoge Raad. Tot de antirevolutionairen met een sterke conservatieve voorkeur mag A. baron Schimmelpenninck van der Oije worden gerekend.

De algemene verkiezingen van 1869 waren voor de Algemeene Kiesvereniging de vuurproef. Die liep op een grote nederlaag uit. Het aantal liberale afgevaardigden steeg van 38 tot 46 en het aantal conservatieve protestanten daalde van 23 tot achttien. Deze grote nederlaag zou de Algemeene Kiesvereniging niet meer te boven komen. Ook de verkiezingen van 1871, 1873 en 1875 leverden nederlagen op. Wanneer de Algemeene Kiesvereniging werd opgeheven is niet bekend, maar na 1875 werd er weinig meer van vernomen.

De belangrijkste oorzaak voor de snelle ondergang van het protestants conservatisme ligt ongetwijfeld in de electorale samenwerking met de katholieken. Vooral na de publicatie van het onderwijsmandement in 1868 waarin de openbare school bij gebrek aan bijzondere scholen een droevige noodzakelijkheid werd genoemd, profileerden steeds meer liberalen zich als de verdedigers van het openbaar onderwijs en de hoeders van het protestantse vaderland. De conservatieven, die zich juist tot dan toe als de verdedigers van de protestantse natie tegen de ultramontaanse en ultraliberale dreiging hadden opgesteld, kregen nu de rol opgedrongen van handlangers van een antinationale, want uit Rome geleide, beweging. Een ontwikkeling waartegen ze zich door hun electoraal verbond met de katholieken niet konden verweren. Het gevolg was dat het grootste deel van het conservatieve protestantse electoraat naar de liberalen overliep.²⁰

Organisatie en kandidaatstelling

De Algemeene Kiesvereniging was een landelijke organisatie die zich uitsluitend richtte op de verkiezingen voor de Tweede Kamer.²¹ Haar structuur leek het meest op die van een lokale kiesvereniging, maar dan op nationaal niveau. Hiermee week ze duidelijk af van de ARP, de Sociaal-Democratische Bond (1881) en de Liberale Unie (1884), die alle ontstonden uit samenvoegingen van plaatselijke kiesverenigingen.²² Alleen kiesgerechtigden konden lid worden: de Algemeene Kiesvereniging kende geen onderafdelingen en kiesverenigingen konden zich niet aansluiten. Door deze organisatiestructuur, die was gebaseerd op direct individueel lidmaatschap, was het ledental geringer dan wanneer ook kiesverenigingen zich hadden kunnen aansluiten.

Uit de beginjaren van de ARP is bekend dat de aangesloten kiesverenigingen erg bevreesd waren voor het verlies van hun autonomie, vooral bij het stellen van kandidaten voor de verkiezingen. Zo beschikte het Centraal Comité van de ARP tegenover de aangesloten kiesverenigingen alleen over een raadgevende bevoegdheid. Het Centraal Comité had wel de bevoegdheid kandidaten aan te bevelen, maar mocht geen kandidaten stellen tegenover de kandidaten van de kiesvereniging.²³ Zo schreef in mei 1879 B.J.L. baron de Geer van Jutphaas, lid van het Centraal Comité, over de verhouding tot de kiesverenigingen: 'Ook mag niet worden voorbijgegaan, dat onze kiesverenigingen of de lokale tusschenpersonen door een zeer losse band vereenigd zijn die nog zeer versterking en aanhaling nodig heeft, zoodat de districten zelfstandig hunnen keuzen vestigen en hoogstens slechts eene raadgeving, eene vingerwijzing aannemen.'²⁴

Doordat de Algemeene Kiesvereëning geen bond van lokale kiesverenigingen was, bleef de verhouding tot geestverwante kiesverenigingen enigszins in het ongewisse. In de circulaire van november 1868 stelden de initiatiefnemers dat het doel van de op te richten kiesvereniging was om 'mannen te doen kiezen in 's lands vertegenwoordiging', die aan de conservatieve beginselen trouw zouden zijn.²⁵ Er werd echter niet aangegeven hoe de initiatiefnemers zich voorstelden dat die mannen gekozen zouden worden. Op de oprichtingsvergadering in december 1868 werd in artikel drie van het voorlopig reglement bepaald dat de Algemeene Kiesvereëning haar doel trachtte te bereiken door de 'aanbeveling van personen door advertentien, of korte vertoogen'.²⁶ In mei 1869 legde de kiesvereniging vervolgens in een brochure een kandidatenlijst aan de kiesgerechtigden voor. Volgens deze brochure, getiteld *Aan de kiezers*, was de kandidatenlijst tot stand gekomen na overleg met verschillende kiesverenigingen.²⁷

De formulering van de wijze waarop de kandidatenlijst voor de algemene verkiezingen van 1869 was opgemaakt, lijkt erop te wijzen dat het primaat van de kandidaatstellingen bij de lokale kiesverenigingen heeft gelegen. Nu is het inderdaad onwaarschijnlijk dat de Algemeene Kiesvereëning lokale kiesverenigingen gepasseerd zou hebben, maar zo passief als de bovenstaande formulering suggereert, was haar houding ook weer niet. Zo werd tijdens de derde algemene vergadering in mei 1869 wel degelijk over kandidaturen beslist. Volgens de uit Hoorn afkomstige conservatief jhr. P. Opperdoes Alewijn had hij op aandrang van de vergadering zijn kandidaat voor het district Hoorn laten vallen ten gunste van de kandidaat van de vergadering.²⁸ Bij het overleg tussen de Algemeene Kiesvereëning en de lokale kiesverenigingen was dus geen sprake van eenrichtingsverkeer. Net zoals bij de ARP in haar beginjaren werd de autonomie van de lokale kiesverenigingen zoveel mogelijk ontzien, maar waar nodig werden de afgevaardigden van de kiesverenigingen of de lokale contactpersonen bewerkt om de meest kansrijke personen te kandideren. Tussen de Algemeene Kiesvereëning en de verwante lokale kiesverenigingen bestond weliswaar geen formele band, in de praktijk waren veel bezoekers van de

algemene vergaderingen aan een kiesvereniging verbonden en traden ze de facto als afgevaardigde op.

Opmerkelijk was dat de initiatiefnemers een kiesvereniging wilden oprichten die alleen kamerleden zou afvaardigen die trouw aan de conservatieve beginselen waren.²⁹ Hiermee werd gebroken met de onder conservatieven en liberalen wijd verspreide opvatting dat de kiezers de kandidaten niet moesten beoordelen op hun partijkleur, maar op hun onafhankelijkheid, talent, aanzien en rechtschapenheid.³⁰ Onder conservatieven was de gebruikelijke afkeer van partijen en partijbinding zichtbaar aan erosie onderhevig.

Propaganda en financiën

De Algemeene Kiesvereniging heeft in haar korte bestaan op grote schaal brochures verstuurd ter ondersteuning van haar kandidaten voor de Tweede Kamer. Dit behoorde ook tot haar taken, want artikel drie van het voorlopig reglement uit december 1868 bepaalde dat de kiesvereniging brochures zou uitgeven of bekostigen.³¹ Zo werden van de brochure *Aan de kiezers* uit mei 1869 25.000 exemplaren verspreid.³² Hierbij moet bedacht worden dat er in dat jaar slechts iets meer dan 100.000 kiesgerechtigden waren. Zelfs in 1875, het laatste jaar waarin de Algemeene Kiesvereniging van zich deed spreken, werden er 30.000 circulaires per post verstuurd. Om al deze circulaires te adresseren en van postzegels te voorzien had de nieuwe voorzitter, C.J. baron van Tuyll van Serooskerken, in de burelen van de *Nieuwe Arnhemsche Courant* een bescheiden partijkantoor ingericht. De redacteuren van deze conservatieve krant werden als onbezoldigde medewerkers ingezet.³³

Om deze circulaires en brochures rond te kunnen zenden, was er geld nodig. Alleen al voor de 30.000 circulaires uit 1875 was er driehonderd gulden aan postzegels benodigd. Van Tuyll van Serooskerken meldde Heemskerk dat de Algemeene Kiesvereniging daardoor krap bij kas zat, ook al omdat de verkiezing van H.A. Ridder van Rappard in september 1874 tot kamerlid voor Tiel 594 gulden had gekost.³⁴ Heemskerk stortte per ommekeer vijfhonderd gulden in de kas.³⁵

Een deel van de onkosten kon door de contributie (die in 1875 vijf gulden per lid bedroeg) bestreden worden, maar om de kosten van een verkiezingscampagne te financieren waren incidentele bijdragen onmisbaar. In ruil voor deze bijdragen kregen de gulle gevers soms enige inspraak bij het opstellen van de kandidatenlijst. Zo liet bijvoorbeeld Heemskerk zijn gift vergezeld gaan van een kandidatenlijstje.³⁶ Dat de verkiezingen vooral gefinancierd werden door kapitaalkrachtige sympathisanten, was in de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw de normale gang van zaken. Bij de ARP werden de kosten bestreden door losse bijdragen en vrijwillige, maar regelmatige bijdragen van enkele heren. Voor een heffing van de aangesloten kiesverenigingen voelde men tot in de jaren negentig niets.³⁷

Slot

De ARP geldt algemeen als de eerste politieke partij van Nederland. Die eer moet echter de 'Algemeene Kiesvereniging in Nederland' toekomen. Zo zagen we dat de Algemeene Kiesvereniging over een program beschikte. Hierin week de kiesvereniging dus niet af van de ARP, net zo min als dat het geval was bij het stellen van kandidaten en de financiering van de verkiezingen. Het enige duidelijke verschil had betrekking op de organisatie. De Algemeene Kiesvereniging was een landelijke kiesvereniging, terwijl de ARP een bond van lokale kiesverenigingen was. Zowel na een toetsing aan de definities van een politieke partij van Lipschits en van Koole als na een vergelijking met de ARP kan de conclusie niet anders luiden dan dat 'de Algemeene Kiesvereniging in Nederland' de eerste politieke partij van Nederland was.

Even belangrijk als de vaststelling van het eerstgeboorterecht is de constatering dat de eerste politieke partij uit het oude politieke bestel is voortgekomen. Onder de liberalen en conservatieven die het oude bestel domineerden, bestond een sterke afkeer van partijvorming. Kamerleden moesten onafhankelijk zijn. Alleen een onafhankelijke positie kon ervoor zorgen dat het algemeen belang niet door bijzondere belangen verdrongen werd. Partijbinding bedreigde de onafhankelijkheid en daarmee het algemeen belang.³⁸

Dit ideaalbeeld, dat overigens tijdens verkiezingen al regelmatig geschonden werd, verloor aan geloofwaardigheid toen conservatieven en liberalen elkaar tijdens het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk openlijk in de haren vlogen. De liberalen speelden onbeschoemd in op de antipapistische sentimenten onder de protestantse kiezers, terwijl de conservatieven de liberalen als republikeinen afschilderden en de monarchale gevoelens bespeelden. Veel conservatieven en liberalen lieten de veelgeroemde afstand tot de kiezers varen en begonnen de kiezers als partijgangers aan te spreken.

In dit proces paste de oprichting van de Algemeene Kiesvereniging. Het taboe op partijvorming was immers sterk aan het afnemen. Wel was de Algemeene Kiesvereniging een typische notabelenpartij; een partij die uit de kringen in en rond het parlement was voortgekomen. Hierin verschilde de Algemeene Kiesvereniging duidelijk van de ARP: dat was een massapartij met een charismatisch leider, een leider die bovendien het stemgedrag van de antirevolutionaire kamerleden van buiten de kamer probeerde te sturen. Het waren juist deze factoren die de weerzin van conservatieven en liberalen oproepen. De ARP was duidelijk vreemd aan het politieke wereldbeeld van conservatieve en liberale notabelen, terwijl de Algemeene Kiesvereniging daar nog wel in paste.

noten

1. J.J. de Jong, *Politieke organisatie in West Europa na 1800*, Den Haag, 1951, 296-297.
2. I. Lipschits, *Ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse politieke partijen*. Dl. I: *De protestants-christelijke stroming tot 1940*, Deventer, 1977, 10.
3. 'Een politieke partij is een georganiseerde groep, voorzien van een officiële benaming, die als zodanig kandidaten stelt voor de verkiezingen voor openbare functies'; zie R. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, Zutphen, 1992, 18.
4. Aan de definities van Koole en Lipschits ontbreekt een geografische dimensie, waardoor er ook veel lokale kiesverenigingen onder vallen. Aan de definitie moet worden toegevoegd dat een politieke partij op een bovenlokaal niveau opereert, daarbij in het midden latend of het optreden zich over het hele land uitstrekt of zich tot een bepaalde regio beperkt. Vooral bij een districtenstelsel is deze toevoeging van belang.
5. J.J. Huizinga, *J. Heemskerk Azn. (1818-1897)* 100; De Jong, *op.cit.*, 284
6. Met dank aan Jaap Talsma die een eerdere versie van commentaar heeft voorzien.
7. Circulaire, in: Algemeen Rijksarchief (ARA), archief J. Heemskerk Azn. (AH), nr. 8.
8. Circulaire, in: ARA-AH, nr. 8.
9. Brief A.J. de Bull aan J. van Lennep, 13 juli 1868, in: Gemeentearchief Amsterdam (GAA), archief J. van Lennep (AvL), inv.nr. 271.
10. Brief D. Koorders aan A. Schimmelpenninck van der Oye, 7 december 1868, in: ARA, archief A. Schimmelpenninck van der Oye (ASO), doos 2.
11. Brief R.J. graaf Schimmelpenninck aan Heemskerk, 18 maart 1869, in: ARA-AH, nr. 6.
12. Brief J.P.J.A. graaf van Zuylen van Nijevelt aan Heemskerk, 9 december 1868, in: ARA-AH, nr. 7.
13. Brief Neef aan J.P.J.A. van Zuylen van Nijevelt, 9 december 1868, in: ARA, collectie J.P.J.A. van Zuylen van Nijevelt (CZN), nr. 116.
14. Brief Neef aan J.P.J.A. van Zuylen van Nijevelt, 25 december 1868, in: ARA-CZN nr. 116.
15. *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage* 31 maart 1869.
16. *Ibidem*.
17. R. de Jong, 'Conservatieven en katholieken tijdens het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk, 1866-1868', in: *Jaarboek 1995 Katholiek Documentatie Centrum*, Nijmegen, 1996, 7-26.
18. G. Abma, *Geloof en politiek. Confessionele partijvorming in Friesland*, Leeuwarden, 1980, 356 en 359.
19. De Jong, 'Conservatieven en katholieken', 18-21.
20. R. de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de*

- Tweede Kamer 1848-1887*, Hilversum, 1999.
21. Circulaire, in: ARA-AH, nr. 8.
  22. Lipschits, *op.cit.*, 14-15.
  23. De Jong, *Politieke organisatie*, 296-297.
  24. Brief B.J.L. baron de Geer van Jutphaas aan W.J.F. Nuyens, 12 mei 1879, in: Archief van de Nederlandse provincie der Jezuïeten (ANJ), archief W.J.F. Nuyens (AN) Q-21.
  25. Circulaire, in: ARA-AH, nr. 8.
  26. *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, 31 maart 1869.
  27. *Aan de kiezers*, 3-4.
  28. Brief jhr. P. Opperdoes Alewijn aan W.J.F. Nuyens, 18 mei 1869, in: ANJ-AN, Q-21.
  29. Circulaire, in: ARA-AH, nr. 8.
  30. De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 68.
  31. *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, 31 maart 1869.
  32. Brief jhr. H.J. van der Heim aan Heemskerk, 1 juni 1869, in: ARA-AH nr. 3.
  33. Brief C.J. baron van Tuyll van Serooskerken aan Heemskerk, 4 mei 1875, in: ARA-AH, nr. 8.
  34. Brief C.J. baron van Tuyll van Serooskerken aan Heemskerk, 4 mei 1875, in: ARA-AH, nr. 8.
  35. Brief C.J. baron van Tuyll van Serooskerken aan Heemskerk, 6 mei 1875, in: ARA-AH, nr. 8.
  36. Brief C.J. baron van Tuyll van Serooskerken aan Heemskerk, 6 mei 1875, in: ARA-AH, nr. 8.
  37. R. Hagoort, 'Vijftig jaar partijorganisatie', in: *Anti-Revolutionaire Staatskunde*, 3 (1929), 288-343, aldaar 333.
  38. De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*. Zie ook H. te Velde, 'Constitutionele politiek. De parlementair-politieke praktijk en de grondwet van 1848', in: N.C.F. van Sas en H. te Velde, red., *De eeuw van de grondwet. Grondwet en politiek in Nederland 1798-1917*, Deventer, 1998, 148-181.